

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De actualiteit van

Spinoza

(Amsterdam 1632-Den Haag 1677)

door *Henri Krop*

Hoogleraar wijsbegeerte aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Van zijn hand verscheen een (lovend ontvangen) vertaling van de *Ethica* van Spinoza.

Vrijheid van denken onmisbaar voor ware vroomheid en vrede in de staat

In de herfst van 2006 werd de canon van de Nederlandse cultuur en geschiedenis vastgesteld. In de toelichtende tekst schrijft de Commissie Van Oostrom dat Spinoza is opgenomen vanwege 'zijn maatschappelijk belang door zijn pleidooi voor godsdienst-tolerantie en de vrijheid van meningsuiting'. Verder wordt gesproken van 'zijn vooraanstaande plaats in de geschiedenis van de filosofie' en van 'een denken dat geen filosofie is om wille van de filosofie, maar de mensen leert hoe ze verlichting van hun lijden kunnen vinden'. Zijn wijsbegeerte heeft, met andere woorden, vooral een praktisch doel en is een wellevenskunst zoals de zestiende-eeuwse dichter Coornhert het noemde.

Het eerste argument om aan Spinoza een bijzondere betekenis in de geschiedenis van Nederland te geven, namelijk zijn pleidooi voor tolerantie en vrijheid van meningsuiting, is niet nieuw. Al in het prospectus voor een standbeeld van de wijsgeer te Den Haag, dat in 1880 in de aanwezigheid van allerlei

hoogwaardigheidsbekleders werd onthuld, signaleerde men zijn wereldfaam, die hem tot ons trots bezit maakte en zijn 'zedelijke grootheid die het resultaat is van zijn onvermoeibaar streven naar waarheid en vrijheid

Spinoza is in de canon opgenomen vanwege 'zijn pleidooi voor godsdiensttolerantie en de vrijheid van meningsuiting'

van denken'. Over zijn betekenis bestond consensus, ook al verhief zich in orthodox-protestantse kring een enkele stem tegen een nationaal eerbetoon aan de filosoof. De Leidse ethisch theoloog J.H. Gunning (1829-1905) bijvoorbeeld meende dat Spinoza's onpersoonlijk godsbegrip onvermijdelijk tot een universeel determinisme leidde en

een ontkenning van de menselijke vrijheid: alleen door naar de stem van het evangelie te luisteren was een werkelijk vrije samenleving mogelijk. In *De Standaard* liet Abraham Kuyper kritiek leveren op Spinoza's politieke denkbeelden. Doordat recht en macht daarin aan elkaar gelijk waren gesteld, zouden zij niet tot een werkelijk vrije staat kunnen leiden. Zowel de voor- als tegenstanders van Spinoza in de negentiende eeuw begrepen echter zijn filosofie in het licht van het zogenoemde protestantse principe, namelijk de overtuiging dat de vrijheid van geweten, denken en belijden essentieel is voor elk waarachtig geloof. De strijd voor deze vrijheid was eigen aan ons volk, omdat zij niet alleen ten grondslag lag aan de hervorming maar ook aan de opstand tegen de Spaanse tirannie. De Leidse filosoof G.J.P.J. Bolland, de eerste voorzitter van de Vereniging Het Spinozahuis, legde in zijn inwijdingsrede van het herstelde huisje van Spinoza in Rijnsburg (1899) eveneens de nadruk op de nauwe band tussen de vrijheidszin van het spinozisme en van het protestantisme. Beide zouden zich onderscheiden van het autoritaire en onverdraagzame rooms-katholicisme, dat daarom in de nationale identiteit niet zou kunnen worden geïntegreerd.

Niets is echter minder spinozistisch dan deze negentiende-eeuwse 'papenvreterij', want volgens de wijsgeer zijn alle godsdiensten – van de lichtste vrijzinnigheid tot de zwaarste orthodoxie – en zelfs het fundamentalisme in beginsel maatschappelijk gezien even waardevol, zodat de overheid met een gerust hart elke leer of godsdienstige overtuiging kan tolereren. Zijn ideeën over het wezen van de godsdienst maken het overbodig dat een overheid 'republikeinse waarden' actief propageert. Een strikte *laïcité*, die programmatisch elke religieuze uiting in de openbaarheid wil tegengaan, zou hij zelfs ongewenst hebben gevonden.

De brede tolerantie van alle levensbeschouwingen veronderstelt op geen enkele wijze een normatieve traditie als bepalende *Leitkultur*, of men deze nu als christelijk, joods-christelijk, humanistisch of seculier-verlicht omschrijft. Toch is Spinoza's begrip van tolerantie niet leeg, want niet alles wat mensen doen moet worden getolereerd. Voor hem bestaan er wel degelijk normen voor het handelen van mensen, die de overheid ook tegen een beroep op een hogere religieuze waarheid moet handhaven. Dit geldt des te meer daar Spinoza de overheid toekende wat men in de zeventiende eeuw het *ius circa sacra* noemde, het recht zich met de kerkelijke organisatie in de breedste zin van het woord te bemoeien.

DE VRIJHEID VAN DENKEN

Tolerantie is in verband met Spinoza een ongelukkige term, omdat hij het woord in de moderne zin niet gebruikt. Het Latijnse *tolerantia*, of zijn synoniem *patientia*, in het Nederlands duldend of lijdzaamheid, was in de oudheid een door de stoa gepropageerde deugd die de mens in staat stelde een ongunstig lot moedig en zonder klagen te dragen. Pas toen in de moderne tijd de Europese maatschappijen door de reformatie met godsdienstige diversiteit werden geconfronteerd, kreeg het woord de huidige sociaalpolitieke betekenis. Er bleef echter de overtuiging dat wat toegelaten moest worden op zichzelf genomen een kwaad is. Hobbes, die net als Spinoza als atheïst te boek stond, gaf daarom de vorst het recht te bepalen welke godsdienstige opvattingen toelaatbaar waren en welke niet. Ook volgens John Locke in *Tolerantia* (Gouda 1689) gaat het om het verdragen van iets wat op zich niet goed is. Lockes uitgangspunt is godsdienstig, namelijk dat elke gelovige verplicht is om met de middelen naar het heil

te streven. Als de overheid zeker zou weten welke weg tot het heil leidt, zou zij verplicht zijn deze de burgers eventueel met geweld te wijzen. Locke ontkennt echter dat een staat over deze kennis beschikt. In de landen van het Europa van zijn tijd propageerde elke regering immers een andere godsdienst. Al zou de overheid de objectieve godsdienstige waarheid kennen, dan nog zou zij niet weten of deze ook voor mij geldt, want het is niet de overheid, maar God die de mensen het heil geeft. Het individuele geweten is daarom voor ieder mens de enige betrouwbare gids. Het theologische uitgangspunt van Locke betekent wel dat noodzakelijk enkele groepen van tolerantie zijn uitgesloten. Ten eerste zij die naar eigen zeggen überhaupt niet naar het eeuwig heil streven zoals atheïsten, humanisten en onverschilligen. Verder sluit Locke de katholieken uit, want zij zijn zelf niet tolerant en daarom een bedreiging voor de maatschappij.

Spinoza daarentegen is niet geïnteresseerd in het concept van tolerantie. Weliswaar schetst hij in de onvoltooide *Politieke verhandeling* de situatie die Locke voor ogen had, namelijk een staatskerk, waartoe alle regenten zouden moeten behoren om conflicten te vermijden, terwijl andere religies werden geduld en, zoals in de republiek toen gebruikelijk was, schuilkerken mochten bouwen. Het gaat hem echter om de vrijheid van filosofen. Volgens de ondertitel van het *Theologisch-politiek Tractaat* (anoniem in het Latijn gepubliceerd in 1670, een Nederlandse vertaling achtte Spinoza te riskant) zou deze vrijheid niet alleen verenigbaar met de ware vroomheid (religiositeit) zijn maar ook met de vrede in de staat. Voor beide is zij zelfs onmisbaar.

Het eerste punt bewijst Spinoza in de eerste zestien hoofdstukken door een analyse van het verschijnsel religie. Alle godsdiensten bestaan volgens hem in de kern

uit gehoorzaamheid en naastenliefde, dat wil zeggen uit een bepaald sociaal gedrag. Wat mensen daarbij denken is tot op grote hoogte willekeurig. De voorstellingen van God lopen daarom sterk uiteen. De reden is dat de religie een zaak is van de verbeelding, met name die van de profeten. Ieder moet daarom de vrijheid hebben God zo te denken dat hij het beste toegerust is voor waarop het in het geloof aankomt, namelijk liefde en gerechtigheid. Vanwege deze morele kern van alle godsdiensten, vormen zij in principe voor de samenleving geen bedreiging en is er voor de overheid geen enkele reden zich met de inhoud van godsdiensten te bemoeien. Spinoza meent dat de ervaring zijn gelijk bewijst. Dit is de portee van zijn bekende lofrede op Amsterdam aan het slot van het *Theologisch-politiek Tractaat*. In deze stad zouden overheid en burgers alleen in het gedrag zijn geïnteresseerd en niet in wat mensen geloven en welke waarden zij zeggen te hebben. Verondersteld in het voorbeeld is wat andere radicale denkers uit deze periode expliciet zeggen, namelijk dat deze religieuze vrijheid de grondslag legde voor de rijkdom van de stad in de Gouden Eeuw. Spinoza kent aan de religie een morele waarde toe, maar waar deze ontbreekt en zij aan maatschappij of individuen afbreuk doet, bestempelt Spinoza deze geloofsvoorstellen als bijgeloof.

Het tweede deel van het *Theologisch-politiek Tractaat* gaat over de vrijheid van filosofen en de politiek. In de ogen van Spinoza zijn staten en samenlevingen verschijnselen die even natuurlijk zijn als de regens of de zwaartekracht. Alle activiteit van dingen is afhankelijk van de *conatus* ervan, dat is de kracht en de macht die het heeft om te blijven bestaan en voor zijn voortbestaan te zorgen. Bij de mens veroorzaakt de *conatus* de drang om te doen wat voor ons nut heeft en tot voordeel strekt. Omdat wij samen in

de strijd om het bestaan sterker staan, sluiten de mensen zich uit egoïstische motieven aan een staat. Naar de gewoonte van zijn tijd spreekt Spinoza wel over een sociaal verdrag dat de burgers zijn overeengekomen om een staat te stichten. Wij houden ons echter niet aan de wetten vanwege een fictieve afspraak, maar omdat we denken daarmee op den duur beter af te zijn. Met andere woorden: wij gehoorzamen de overheid omdat ons eigenbelang daardoor uiteindelijk het beste gediend is. Dat veronderstelt overigens dat de wetten worden gehandhaafd, ook al is dat voor ons op korte termijn onaangenaam.

De staat heeft, net als de burgers, een eigen *conatus* die de som is van de individuele strevingen in het bestaan te volharden. Dit betekent dat een staat met de meeste macht, die dus het meest zijn eigenbelang kan dienen, een staat is waar zijn belang parallel loopt met dat van de burgers. Volgens Spinoza gebeurt dat vooral in een democratie. Dat is de reden dat hij deze de beste, dat wil zeggen de effectiefste staatsvorm acht. In een democratie zijn de bestuurders geen heiligen die alles voor het algemene belang opofferen; Spinoza was geen utopist. Democratie is echter een systeem waar de overheid uit eigenbelang wordt gedwongen rekening te houden met het belang van de burgers. In zijn ogen is de democratie de stabielste staatsvorm, omdat zij het beste past bij de menselijke natuur, die door de *conatus* tot een sociaal egoïsme wordt aangezet. Waar bij Locke de burgers gelijk zijn in geestelijk opzicht, omdat zij allen even competent zijn op religieus gebied, zijn volgens Spinoza alle mensen gelijk in politiek en ethisch opzicht: zij alleen zijn voor hun eigenbelang ter zake kundig.

Natuurlijk dacht Spinoza bij het woord democratie niet aan de huidige parlementaire democratie met algemeen stemrecht.

Hij had de steden van de republiek voor ogen die door een elite van regenten werden bestuurd, maar omdat de steden niet over een eigen leger en politiemacht beschikten, waren zij in de praktijk afhankelijk van de publieke opinie. 'Als ieder even gemakkelijk over gedachten zou kunnen heersen als over tongen, dan zou iedereen veilig kunnen regeren', waarschuwde hij in het *Theologisch-politiek Tractaat* de regenten.

Spinoza noemt een democratie een staatsvorm waar de burgers geen slaven, maar onderdanen zijn. Het verschil is dat men geen slaaf is in een staat waar de wetten op de rede zijn gebaseerd en de burgers de gelegenheid hebben volgens de voorschriften van de rede te leven. Dat klinkt idealistisch, maar redelijk is in beginsel een leefwijze die het eigenbelang dient. Hoe meer mensen bij de besluitvorming zijn betrokken, aldus Spinoza, hoe kleiner de kans dat men tot iets besluit dat de belangen van de burgers schaadt.

De vrijheid van filosoferen is volgens Spinoza de vrijheid te denken wat men wil en te zeggen wat men denkt. Deze denk-vrijheid komt aan de burgers toe, omdat zij onmogelijk te onderdrukken valt. Hoe

.....
*De vrijheid van meningsuiting
 is geen absoluut recht dat kan
 worden opgeëist 'ook al gaat
 de wereld te gronde'*
 .....

dictatoriaal een bewind ook is, of hoe zeer men voor de regeerders religieuze eerbied koestert, in de praktijk is het altijd geweest: zoveel hoofden, zoveel zinnen. De vrijheid van meningsuiting is niet alleen een te tolereren kwaad, maar vertegenwoordigt een grote waarde. Zonder haar ontstaan allerlei bestuurlijke misstanden als corruptie en

vleierei. Uiteindelijk verliest men zonder de vrijheid van meningsuiting het respect voor de wet. Gefundeerde kritiek op de maatregelen van de overheid leidt verder tot verbetering van het bestuur.

GEEN ABSOLUUT RECHT

De vrijheid van meningsuiting is volgens Spinoza geen absoluut recht dat kan worden opgeëist 'ook al gaat de wereld te gronde'. Hij staat buiten het latere spreken over de natuur- en grondrechten van de burger. Rechten zonder macht zijn een lege huls en zou men zo'n denkbeeldig recht opeisen tegen de staat, dan is men, volgens Spinoza, een oproerkraaier en rebel. Spinoza denkt hier vooral aan de predikanten. Hen een absoluut recht op meningsuiting toestaan is in strijd met zijn filosofie van de *conatus* en politiek onverstandig. De overheid kan uit eigenbelang niet toestaan dat de ene groep

burgers uit naam van een godsdienst of een levensovertuiging wordt opgehitst tegen een andere groep en zo het bestaan van de staat in gevaar brengen. In zo'n geval, zo zegt Spinoza, zijn woorden daden en moeten als zodanig worden beoordeeld. Ook zijn eigen filosofie onderwerpt hij geheel consequent aan het oordeel van de overheid. Als zij schadelijk zou zijn voor het algemeen welzijn dan moet men zijn boek als ongeschreven beschouwen. Natuurlijk zijn deze slotwoorden van het *Theologisch-politiek Traktaat* grotendeels een kwestie van berekening, maar niet helemaal. Zijn filosofie is praktisch en wil de mens de weg tot geluk wijzen, zonder de ene absolute theologie door de andere te vervangen.

In Nederland hebben we momenteel geen problemen meer met censuur, maar uit Spinoza's ideeën over de wisselwerking tussen democratie en vrijheid van meningsuiting blijkt dat tolerantie altijd haar grenzen heeft.